

РОЗВИТОК КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

В. ТИМОШЕНКО
*доктор юридичних наук,
професор*

Одним із найважливіших завдань сучасної юридичної науки є дослідження проблем громадянського суспільства як соціального феномену, що складається поза межами політичних структур, не є суспільним інститутом, однопорядковим з державою, громадськими організаціями, партіями, але суттєво на них впливає. Важливість таких досліджень зумовлена як необхідністю визначення принципів, якісних параметрів, що характеризують громадянське суспільство, так і потребою розкрити закономірності соціальних явищ як ключової проблеми суспільного розвитку, науки, теорії та практики державотворення. Адже становлення громадянського суспільства є процесом, в якому одночасно функціонують громадяни, суспільство і держава. Рівність їх прав і обов'язків є умовою збереження і розвитку громадянського суспільства. Наявність же останнього сприяє подоланню політичного відчуження між суспільством і владою, забезпечує свободу і соціальну справедливість, значною мірою визначає успіхи в розбудові України як суверенної та неза-

лежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Історично концепція громадянського суспільства розвивалась від елементарних понять, за допомогою яких розмежовувати суспільні та приватні справи, до однієї з центральних проблем політико-правової думки. На довгому шляху від давньої Греції й античного Риму, де ототожнювали суспільство і державу, до сучасної наукової концепції формувались чіткі ознаки громадянського суспільства. В економічній сфері — це приватна власність, яка сприяла створенню структур громадянського суспільства, незалежних від держави. У політичній сфері — наявність правової держави, яка пов'язана законами, нею ж самою створеними. У духовній сфері — пріоритет загальнолюдських цінностей, рівні можливості для всіх.

Поступово у суспільній свідомості сформувався уявлення, що держава не завжди є надійним гарантом прав та інтересів окремої особи і суспільства. Але що ж може змусити державу бути таким гарантом? Лише соціальна сила, яка може урівноважити силу

© В. Тимошенко, 2010

держави і з якою остання буде змушена рахуватися. Такою силою є громадянське суспільство, якому держава повинна бути підпорядкована. При цьому слід пам'ятати, що поняття «суспільство» як людську спільність не слід ототожнювати з поняттям «громадянське суспільство». Останнє виникло на певному етапі розвитку цивілізації разом з виникненням буржуазного суспільства, а саме у XVII–XVIII ст.

Ідеї громадянського суспільства не є новими для сучасної вітчизняної юридичної та політичної науки. До них зверталися такі вчені, як А. Карась, І. Кресіна, І. Пасько, Я. Пасько, Є. Перегуда, Т. Розова, Ф. Рудич, С. Рябов, В. Сіренко, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Тимченко та ін. Зокрема, ґрунтовне дослідження політико-правових проблем взаємодії громадянського суспільства та соціальної, правової держави в Україні, взаємозв'язку демократії та громадянського суспільства зробив О. Скрипнюк [1]. Витоки та еволюцію ідеї громадянського суспільства у зв'язку з практикою здійснення свободи простежив А. Карась [2]. У колективній монографії за редакцією І. Кресіної проаналізовано діяльність основних інститутів громадянського суспільства в Україні [3].

Разом з тим проблеми громадянського суспільства потребують подальших досліджень. Це стосується насамперед генези ідеї громадянського суспільства в історії вітчизняної політико-правової думки. Здобутки вітчизняних мислителів, на відміну від зарубіжних теоретиків громадянського суспільства, донедавна не були предметом широких досліджень. Неуважність до теоретичної спадщини мислителів минулого призводить до збіднення змісту існуючих політико-

правових концепцій і теорій, до ігнорування принципу наступності в науці. Дослідження та критичний аналіз таких ідей дає змогу краще зрозуміти і вирішити проблеми сьогодення. Простежимо ж основні етапи розвитку цієї ідеї у вітчизняній політико-правовій думці XIX – початку XX ст. – періоду, коли чітко позначилась цілісна концепція громадянського суспільства.

В Україні протягом століть відбувався процес формування сфери громадського життя, що був пов'язаний з поширенням ідеології визвольного руху, втіленням у життя сподівань на здобуття українським народом незалежності, вирішенням національного питання шляхом демократизації суспільства. Політико-правова думка Відродження (що охоплює в Україні історичний період з середини XIV до кінця XVII ст.), у повній відповідності до західноєвропейських традицій обґрунтовувала віру в людину та її можливості. Гуманісти висунули ідею антропоцентризму, згідно з якою людина уявлялася центром буття і найвищою метою Всесвіту. Ними відстоювались ідеї свободи і рівності, які повинні були утвердитись у суспільстві.

Суттєвий внесок у формування принципів громадянського суспільства було зроблено мислителями епохи українського Просвітництва. Так, просвітницька філософія, розробляючи ідею загального блага, відокремлювала державу від суспільства, визнавала останнє сполучним елементом між особою і державою, в значних суспільних об'єднаннях бачила продукт індивідуальних прагнень. На цьому ґрунтується бажання визнати ті інтереси, задоволення яких індивід може чекати від існуючих суспільних інститутів, зокрема від громадянського суспільства.

XIX ст. сприйняло від Просвітництва ідею прогресу, поступального руху людства від нижчих форм цивілізації до більш високих і досконалих її форм. Подальший розвиток одержала ідея раціональної побудови світу і могутності людського розуму, здатного збагнути таємниці природного і соціального буття. Спираючись на раціональну філософію XVIII ст., прогресивні політико-правові мислителі XIX ст. відстоювали вимоги свободи особи, рівності людей, пріоритету загальнолюдських цінностей, непорушності закону, відповідальності держави перед своїми громадянами, її зв'язаності правом, тобто основоположні принципи правової держави і громадянського суспільства.

Суттєвий крок уперед у розвитку ідей громадянського суспільства пов'язаний з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (братства) — таємної політичної організації різночинної інтелігенції, що існувала у Києві з грудня 1845 р. по березень 1847 р. У «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», «Книгах буття українського народу», прокламації «Брати-українці!» (автор книг і прокламації М. Костомаров), працях В. Білозерського, М. Савича, Г. Андрузького викладено політичну програму товариства, що передбачала створення громадянського суспільства з повною політичною рівністю його членів і вільним волевиявленням [4, 185]. Зі створенням товариства акцентувалась увага громадськості на необхідності відстоювання громадянських свобод.

Головний теоретик товариства, український і російський історик, письменник і публіцист М. Костомаров (1817–1885 рр.) свою суспільно-політичну концепцію будував на народно-месіанській ідеології та демократизмі.

Вчений відстоював ідеї непорушності національних прав українців, право вільного виходу України з імперії, право кожної нації на власний устрій, незалежність у вирішенні внутрішніх проблем. Політико-правовий ідеал М. Костомарова — федеративна парламентська демократична слов'янська республіка. Зразком державної організації вважав Запорізьку Січ.

Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства підтримував Т. Шевченко (1814–1861 рр.) — український поет, художник і громадський діяч. У його поетичних і прозових творах немає цілісної концепції громадянського суспільства, але зміст цих творів дає можливість скласти уявлення про її характер.

У творчості Т. Шевченка чітко простежується мрія про утвердження соціальної рівності та політичної свободи. Показником народного характеру майбутньої державної влади він вважав наявність «праведного закону». Тут відчуваються елементи природно-правової теорії, оскільки поняття «правда», «воля», «праведний закон» сприймаються як складові природних законів, законів соціальної справедливості [5, 21, 22]. Майбутнє України і Росії пов'язував саме із самоуправлінням народу, з колегіальною формою реалізації влади як гарантією від сваволі.

Наступний крок у розвитку ідей громадянського суспільства пов'язаний з діяльністю культурно-просвітницьких громад. У 1858 р. у Санкт-Петербурзі виникло об'єднання ентузіастів української справи, що отримало назву Українська громада. Її члени орієнтувались на проведення культурно-просвітницької роботи на легальних засадах. У багатьох містах України також з'явилися самодіяльні напівлегальні або легальні організації ук-

раїнської ліберально-демократичної інтелігенції під тією ж назвою. Спільним для всіх громадянців була любов до України та її народу, що закріпило за цим рухом назву українофільства [6, 217]. Для українофілів держава як структура, збудована на насильстві, ставала чимось аморальним, оскільки протистояла нормальним потребам людини і суспільства. Природною основою самоорганізації останнього громадяни вважали федералізм.

У другій половині XIX ст. в Україні набули поширення ідеї лібералізму, який проголошував вищим ідеалом суспільства індивідуальну свободу, а державну владу розглядав як засіб досягнення спільних інтересів і солідарності, встановлення соціальної справедливості, захисту приватної власності. Найбільш довершених форм українська ліберальна ідея набула у творчості М. Драгоманова.

М. Драгоманов (1841–1895 рр.) — український історик і публіцист, став членом Київської громади в 1859 р. Свою політичну програму виклав у роботі «Вільний Союз — Вільна Спілка» (1884 р.), яку написав як конституційний проект для майбутньої демократичної федеративної держави. Проблеми громадянського суспільства розробляв як у цій праці, так і в інших: «Внутрішнє рабство і війна за визволення» (1877 р.), «Переднє слово до громади» (1878 р.), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891 р.), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893 р.).

Будучи фактично лідером лівого крила Київської громади, М. Драгоманов активно пропагував концепцію так званого громадянського соціалізму, що засновувався на спільній власності на землю тих людей, які на ній працюють. Вихідними точками його кон-

цепції стали ідеї громадянських свобод, а також децентралізації, оскільки саме централізм Російської імперії він вважав найбільшим злом на шляху до справжнього конституційного ладу.

Найкращим показником рівня суспільного розвитку М. Драгоманов визнавав добробут і щастя індивіда, який є основою складовою суспільства. Саме людина — основа соціального устрою, найвища цінність. Але її свободу постійно заперечує і обмежує держава. У такій ситуації гарантом прав людини може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада). Громадянське суспільство у М. Драгоманова еволюціонує від первісного роду і племені завдяки розуму, сім'ї, матеріальному виробництву, класовій боротьбі та природним шляхом досягає своєї політичної форми — громади. Держава ж нав'язується людській громаді згори як зовнішнє, штучне, неприродне утворення. При цьому метою всієї еволюції людства є повна ліквідація або принаймні максимальне обмеження авторитарних, ієрархічних і примусових тенденцій у суспільному житті, втіленням яких є держава. Тому вона повинна бути замінена громадянським суспільством. Головною ідеєю конституційного проекту, розробленого М. Драгомановим, є перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де українці створюють громаду — «Вільну спілку», що ставить за мету політичне, економічне і культурне звільнення не лише українського народу, а й «іншоплеменних колоній», які мешкають серед нього, шляхом поєднання інтересів різних національностей [7, 170; 3, 88].

Громадянське суспільство, або громада, — не просто об'єднання людей, це об'єднання вільних і рівних людей, взаємовідносини між якими регулю-

ються переважно засобами морального впливу. У цьому полягає одна з відмінностей громади від держави, яка є, на думку М. Драгоманова, насильницьким об'єднанням. Лише у громаді створюються умови для вільної самореалізації особистості.

М. Драгоманов був принциповим противником держави як механізму обмеження свободи особистості. Разом з тим він розумів необхідність держави та її органів, що здійснюють управління у суспільстві, без якого останнє існувати не може. Учений критикував саме унітарну форму державного устрою і схилився до федеративної форми, але все ж таки держави, а не абстрактної федерації, що замінювала б будь-яку державу. І лише у своїх глумаченнях засад майбутнього громадянського суспільства звертався до анархістської термінології. Як зазначав А. Круглашов, «анархістські концепції відчутно вплинули на критику Драгомановим недоліків державного устрою як у минулому, так і в його час. І, водночас, ці впливи залишили помітний слід там і тоді, де і коли Драгоманов намагався оцінити майбутню організацію суспільства саме як громадянського суспільства» [8, 417]. Федералізм він розумів як принцип політичної організації взагалі, а не державної зокрема. Отже — не протиставляв федерацію державно-політичній організації суспільства.

М. Драгоманов став творцем своєрідної конституційної теорії. Його конституціоналізм — це насамперед органічне поєднання політичної свободи суспільства та особи. Складовою конституціоналізму став федералізм, заснований на принципі децентралізації, широкому місцевому самоврядуванні. В основі федералізму М. Драгоманова лежить індивідуалізм, з яким пов'язане визнання автономної особи-

стості, права якої, як і права окремої громади, невід'ємні.

У М. Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (громадянський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень [4, 226]. Мислитель мало цікавився організацією центральної влади, оскільки вважав її справою другорядною. Основну увагу він зосереджував на вирішенні проблеми надання широким народним масам можливості безпосереднього впливу на законодавчу і виконавчу владу в державі. Всі його зусилля були спрямовані на те, щоб досягти передачі якомога більшого обсягу управлінських функцій від держави до органів громадського самоуправління, інститутів громадянського суспільства. Самоврядування розглядав як основу руху до повної справедливості, до соціалізму. Але при цьому, за М. Драгомановим, суспільство повинно прагнути і до загальногромадянської мети — охорони особистої гідності громадянина.

У народній федерації громад знаходили державний ідеал майбутнього українські громадсько-політичні діячі С. Подолинський (1850–1891 рр.) та О. Терлецький (1850–1902 рр.). Вони уявляли Україну майбутнього спочатку як демократичну республіку громад, що добровільно об'єдналися, а потім — як члена всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. У федерації всі громади мають рівні політичні права і повне внутрішнє самоуправління, тут панує безпосередня демократія і є реальним верховенство народу.

С. Подолинський у своїх працях «Про багатство і бідність» (1878 р.), «Про хліборобство» (1877 р.), О. Терлецький у праці «Галицько-руський

нарид і галицько-руські народовці» (1874 р.) виклали своє розуміння принципів організації майбутнього громадянського устрою. Зміст, який вкладають у поняття «громада» С. Подолинський і О. Терлецький, певним чином відрізняється від розуміння «громади» М. Драгомановим. Якщо М. Драгоманов протиставляв громаду державі, то С. Подолинський і О. Терлецький вважали її базисною ланкою майбутньої держави, органом самоврядування народу, організацією виробничо-адміністративною і політичною. Ідеал С. Подолинського і О. Терлецького — федеративна демократична республіка, де громада поєднує у собі законодавчу, виконавчу і судову владу. Держава поступається значним обсягом своїх повноважень на користь інститутів громадянського суспільства, у якому, на думку, зокрема, С. Подолинського, відносини мають регулюватися нормами звичаєвого права, джерелом якого є природні начала самої громади [9, 75, 205].

Кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст. ознаменувався проведенням у Російській імперії ряду ліберальних реформ. На цей період припадає наступний етап розвитку елементів громадянського суспільства, пов'язаний із запровадженням земств у результаті земської реформи 1864 р. Згідно з «Положенням про губернські та повітові земські установи» в 34 губерніях Російської імперії (у тому числі Південній та Лівобережній Україні) запроваджувалось місцеве самоврядування. Земства в Україні в 70–80-ті рр. XIX ст. фактично стали не лише органами місцевого самоврядування, а й осередком опозиції до бюрократичної державної влади.

Домінуючою ідеєю земської опозиції була ідея конституціоналізму. І. Петрункевич, який стояв на чолі

лівого крила земського руху, відстоював негайне реформування Російської імперії на конституційних та ліберально-демократичних засадах. Децентралізацію держави та запровадження широкої системи місцевого самоврядування пов'язував з федеративним державним устроєм, який певною мірою міг вирішити як загальнодержавні проблеми, так і проблеми національностей, яким надавалось право культурного самовизначення. У «Найближчих завданнях земства», програмному документі, написаному І. Петрункевичем, наголошувалось на необхідності «особистих гарантій», «недоторканності особи», «свободи громадян і законності дій самої влади». Тут йдеться про встановлення законних меж державної влади, меж її втручання у приватну сферу, з одного боку, і про надання індивіду статусу громадянина, суб'єкта права, з другого. Земці-конституціоналісти (І. Петрункевич та ін.), будучи прихильниками конституційної держави, ототожнювали її з державою правовою. Можливість удосконалення державного ладу вони вбачали у запровадженні панування права, встановленні юридичної рівності всіх громадян [5, 109; 10, 16].

Як бачимо, політико-правова теорія XIX ст. була тісно пов'язана з соціологією. Сама ж соціологія виникла в результаті пізнання соціальної дійсності, її поява пов'язана з прагненням знайти структурний зв'язок політико-правових інститутів з явищами соціального життя, що впливають на функціонування державного механізму. На вітчизняну суспільну науку того часу суттєво вплинули ідеї позитивізму. Соціологія виявилась тією сферою, в якій позитивізм досягнув найбільших успіхів. На основі філософії позитивізму і позитивістської методології в різних її варіантах

утворилися дві течії: юридичний позитивізм (або формально-догматичний позитивізм) і соціологічний позитивізм (заснований на позитивістській методології та позитивістській соціології). Представники останнього зробили найбільш вагомий внесок у розробку принципів громадянського суспільства, насамперед в обґрунтування прав і свобод людини у державі.

Ключове значення для концепції прав і свобод людини і громадянина має дуалізм громадянського суспільства і держави, примат громадянського суспільства над державою, який дає можливість вирішити питання про юридичну рівність громадянина і держави. Юридична рівність можлива тільки після знищення станового поділу суспільства. Щоб перетворити станове суспільство з його численними градаціями на суспільство громадянське, побудоване на засадах рівної правоздатності, держава повинна була знищити між собою і громадянами всі посередні ступені врядування і підпорядкувати всіх єдиному закону.

Рівність у державі має поєднуватися зі свободою. Принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою було покладено в основу доктрини правової держави. Теоретики правової держави, політико-правові погляди яких склалися ще наприкінці XIX ст. і знайшли подальший розвиток на початку XX ст., довели, що вищий ступінь проникнення державної організації правовими засадами досягається лише тоді, коли державна влада визнає за підданими не лише обов'язки, а й певні права, претензії щодо держави. Ці визнані права є правовими межами для проявів державної влади. Разом з тим самі суб'єктивні публічні права можливі тому, що влада підзаконна і що вона визнає та забезпечує ці права. Завдяки підзаконності уря-

дової та судової влади відносини між індивідом і державою є правовідносинами, відносинами громадянства. Тільки у правовій державі суб'єктивні публічні права аналогічні суб'єктивним приватним правам, тільки тут ці права знаходять свою підставу в законі, який однаково обов'язковий і для підданих, і для влади. Самостійне громадянство з'являється там, де народ і влада стають рівними в правах і обов'язках як рівнозначні суб'єкти правовідносин. Держава, підкорюючись праву, повинна мати як суб'єктивні права, так і обов'язки; але вона має права лише настільки, наскільки існують відповідні обов'язки населення, має обов'язки лише у межах прав населення.

На необхідності дослідження суб'єктивних публічних прав громадян наголошував Ф. Тарановський (1875–1936 рр.) — український і російський правознавець, видатний теоретик, історик і філософ права. Будучи прихильником юридичного позитивізму, він розрізняв права на участь у владі, права на свободу від влади і права на сприяння владі. Сферу громадянського суспільства забезпечують права на свободу від влади. До них належить свобода віросповідання, особиста свобода (свобода пересування і захист від незаконного арешту), недоторканність житла, свобода і недоторканність приватної власності, свобода і таємниця листування, свобода занять і промислів, свобода слова, друку та ін. Це та сфера духовних і матеріальних інтересів, яка, на його думку, повинна бути вилучена з-під впливу і втручання з боку центральної влади [11, 449, 490].

Суттєвий внесок у розробку концепції громадянського суспільства належить М. Ковалевському (1851–1916 рр.) — українському і російському правознав-

цю, соціологу, історику та етнографу. До дослідження цієї концепції він звертався у своїх працях «Сучасний звичай і давній закон» (1886 р.), «Походження сучасної демократії» (1895 р.), «Вчення про особисті права» (1906 р.), «Загальне конституційне право» (1909 р.) та ін.

М. Ковалевський запропонував варіант вирішення однієї з проблем класичного лібералізму — подолання суперечності між рівністю і свободою. Поняття рівності він замінив поняттям справедливості та солідарності. Під суспільною солідарністю розумів насамперед факт соціального життя, що утвердився в боротьбі з внутрішньою небезпекою і зовнішніми ворогами. Зусилля всіх органів соціального цілого, спрямовані на своє збереження, породжують суспільну солідарність. Вчення про солідарність не зводив до почуття чи ідеї солідарності — це передусім суспільні порядки, інститути, соціальні зрушення, які пов'язані з тими чи іншими ідейними проявами. Його концепція солідарності поєднувала в собі вимогу захисту особи та її прав з утвердженням колективістських основ буття людства. М. Ковалевський писав: «Вікова еволюція принципу солідарності показує це розширення замирення в середовищі, в якому засади змагальності змінюються правлінням солідарності» [12, 104]. Його вчення про солідарність є дуже важливим для усвідомлення сутності громадянського суспільства. Посилаючись на дослідження Л. Дюгі, М. Ковалевський доводив, що суспільна солідарність вступає у конфлікт з поняттям формальної свободи і вимогою державного невтручання. Водночас наголошував, що не слід змішувати поняття про відносини держави і особи, індивіда з питанням про державне втручання у різні сфери

суспільного життя. Він дійшов висновку, що з успіхами громадянськості зростає і втручання держави і що причиною його розширення є, з одного боку, ускладнення суспільних відносин, а з другого — поступове прийняття на себе державою тих завдань, які раніше виконували такі суспільні союзи, як сім'я, рід, община, церква тощо [13, 184]. Із цього випливає, що розширення меж державного втручання не завжди рівнозначне обмеженню свободи індивіда.

Проблеми громадянського суспільства досліджував також Б. Кістяківський (1868–1920 рр.) — видатний український і російський правознавець, філософ та історик. У своїх працях «На захист права» (1909 р.), «Сутність державної влади» (1913 р.), «Наші завдання» (1913 р.), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916 р.) Б. Кістяківський виступив як один із найбільш яскравих вітчизняних представників доктрини правової держави.

Б. Кістяківський розглядав солідарність не як причину виникнення держави, а як її наслідок, як результат діяльності держави. Адже саме за допомогою держави здійснюється те, що потрібно, важливо і є цінним для всіх. На його думку, держава, будучи сама по собі найбільш всеохоплюючою формою солідарності й реалізуючи мету досягнення загального блага, тим самим веде до створення найбільш повних і всебічних форм людської солідарності.

Б. Кістяківський стверджував, що держава, як єдиний творець правових норм, сама змушена їх дотримуватись. Із розширенням сфери панування права останнє перебудовує державу і перетворює її на правове явище або на творіння права. Основними принци-

пами конституційної, або правової, держави він вважав: обмеженість і підзаконність державної влади; визнання невід'ємних прав і недоторканності особи; панування об'єктивного права; солідарність народу і влади; примирення соціальних протилежностей; суспільний або народний характер правової державної організації; усунення анархії, дезорганізації. Завдання правової держави полягає у здійсненні солідарних інтересів людей [14, 595, 570].

Органи державної влади дійсно зв'язані законом тільки тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені суб'єктивними публічними правами. Тільки маючи справу з уповноваженими особами, які можуть пред'явити правові претензії до самої держави, державна влада змушена дотримуватися законів. Лише за таких умов ідея громадянського суспільства може стати реальністю.

Таким чином, у ХІХ ст. ідея громадянського суспільства набула особливої популярності у працях членів Кирило-Мефодіївського товариства, культурно-просвітницьких громад, усіх прихильників ліберально-демократичної течії в суспільно-політичному русі України. Ця проблема виявилась тісно пов'язаною з демократизацією суспільства, вирішенням національного питання. Ідеї федералізму, автономії, «громадівського соціалізму» і самоуправління стали відмітною ознакою концепції громадянського суспільства в Україні ХІХ ст. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. до розробки проблем громадянського суспільства долучилися теоретики правової держави.

Надзвичайно цінний внесок у розробку концепції громадянського суспільства належить саме прихильникам доктрини правової держави, які

усвідомили соціальну зумовленість прав людини, обґрунтували дієві способи забезпечення свободи, акцентували увагу на необхідності зв'язаності держави правом та визначили засоби зв'язування органів держави як носіїв централізованої соціальної влади, обґрунтували безпосередній зв'язок правової держави і громадянського суспільства, необхідність досягнення солідарності між людьми, рівноваги людини, суспільства і держави як умови їх безконфліктного розвитку.

Наукове обґрунтування принципів громадянського суспільства в сучасних умовах, визначення шляхів їх реалізації на практиці є важливою проблемою юридичної науки. Сучасні дослідники мають зважати на те, що самоорганізація суспільства значною мірою залежить від індивідуальної правосвідомості. Нині, коли відбувається розширення меж правомірної поведінки суб'єктів правовідносин, у тому числі й за рахунок реалізації принципу «дозволено все, що не заборонено законом», особливо гостро постає потреба нового осмислення сутності та ролі правосвідомості, розкриття чинників, які її визначають.

Ключовим принципом громадянського суспільства, на мою думку, залишається принцип рівності, рівноваги людини, суспільства і держави. Збереження такої рівноваги гарантує існування індивідів, незалежних від державної влади, колективу та інших індивідів. Запровадження цього принципу на практиці має здійснюватись із дотриманням соціальної справедливості, орієнтуючись на яку, в демократичній, соціальній, правовій державі мають бути створені конкретні гарантії соціального, політичного і правового порядку, що забезпечують реалізацію прав і свобод, дають можливість повною мірою реалізувати ідеал громадянського суспільства.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Скрипнюк О. В.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави в Україні. — К., 1995. — 216 с.; *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: моногр. — К., 2000. — 600 с.; *Скрипнюк О. В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). — К., 2006. — 368 с.
2. *Карась А.* Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях: моногр. — К.; Л., 2003. — 520 с.
3. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: моногр.* / І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко, Є. В. Перегуда, О. М. Стойко, С. В. Балан, О. О. Полішкарова, В. А. Явір; за ред. І. О. Кресіної. — К., 2007. — 216 с.
4. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 2001. — 585 с.
5. *Скакун О. Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917): моногр. — К., 1987. — 158 с.
6. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). — К., 2002. — 396 с.; *Болдирев О. В.* Політичний світогляд українських громад другої пол. XIX ст.: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечнікова. — О., 1995. — 20 с.
7. *Мироненко О. М.* Драгоманов Михайло Петрович // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., допов. і переробл. — К., 2004. — С. 169–172; *Жиленкова І. М.* Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 20 с.
8. *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні погляди Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2001. — 488 с.
9. *Сокурєнко В. Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий). — М., 1966. — 265 с.; *Гошовська В. А.* Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX — початку XX ст.: проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси. — Х., 1997. — 442 с.
10. *Мазур Г. П.* Державно-правові погляди І. І. Петрункевича: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2007. — 20 с.
11. *Тарановський Ф. В.* Учебник энциклопедии права. — Юрьев, 1917. — 534 с.
12. *Ковалевський М. М.* Общее конституционное право. — СПб., 1908. — Ч. 1. — 386 с.; *Кондратик Л. Й.* Історія соціології України в іменах. — Луцьк, 1996. — 105 с.
13. *Ковалевський М. М.* Общее учение о государстве: лекции. — СПб., 1909. — 214 с.
14. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М., 1916. — 704 с.

Тимошенко В. І. Розвиток концепції громадянського суспільства у вітчизняній політико-правовій думці XIX — початку XX ст.

Анотація. У статті розглядається процес розвитку концепції громадянського суспільства у працях членів Кирило-Мефодіївського товариства, культурно-просвітницьких громад, прихильників ліберально-демократичної течії у суспільно-політичному русі України, теоретиків правової держави.

Ключові слова: свобода, рівність, право, громадянське суспільство, держава.

Тимошенко В. И. Развитие концепции гражданского общества в отечественной политико-правовой мысли XIX — начала XX века

Аннотация. В статье рассматривается процесс развития концепции гражданского общества в трудах членов Кирилло-Мефодиевского братства, культурно-просветительских громад, сторонников либерально-демократического течения в общественно-политическом движении Украины, теоретиков правового государства.

Ключевые слова: свобода, равенство, право, гражданское общество, государство.

Tymoshenko V. The development of the conception of the civil society in the national political and legal theory of our country at the XIX — beginning of the XX century

Annotation. The process of the development of the conception of the civil society is being studied in this article through the works of the members of Kirilo and Mifodiy association, adherents of the liberal-democratic trends in the social political movements of the Ukraine and the legal state.

Key words: freedom, equality, law, civil society, state.